ग्रामीण विकासात विकेंद्रीकरणाचे महत्व

डॉ. हट्टेकर विजय दत्तात्रय
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, दिगंबरराव बिंदू महाविद्यालय,
भोकर जि. नांदेड

प्रस्तावना : —

पंचायतराज व्यवस्थेतील शेवटचा स्तर म्हणजे ग्राम किंवा गाव पंचायतराज व्यवस्थेला खुप जूना इतिहास आहे. इ.स. पूर्व काळापासून गावामध्ये वेगवेगळ्या पद्धतीने सभा भरविल्या जायच्या गावातील विविध प्रश्न सोडविणे व त्यावर उपाययोजना त्यामध्ये सुचविल्या जात असत. कालांतराने त्यामध्ये अमूलाग्र बदल होत गेले. वेगवेगळ्या कालखंडात गावाचे स्वरूप व तेथील व्यवस्था बदलत गेली. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मिती नंतर महाराष्ट्रामध्ये वसंतराव नाईक समितीच्या शिफारशीच्या आधारावर त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था स्विकारली गेली. ज्यामध्ये जिल्हा परिषद पंचायत समिती व ग्रामपंचायत याचा समावेश आहे. पंचायतराज व्यवस्थेच्या या त्रिस्तरीय व्यवस्थेचा उद्देश हा ग्रामीण व्यवस्थेचा सर्वांगीण विकास करणे हा आहे. प्रामुख्याने जिल्हा परिषद व पंचायत समिती स्तरावरून ग्रामीण विकासासाठी राज्य शासन व केंद्र शासनाकडे पाठपुरावा केला जाणे अपेक्षीत आहे. जिल्हा परिषदेला एका जिल्हयाचे छोटे मंत्रालय समजले जाते. ग्रामीण विकासात जिल्हा परिषद पंचायत समिती व ग्राम पंचायत यात तिन्ही स्तराला अतिशय महत्व आहे.

महात्मा गांधीजींनी विसाव्या शतकाच्या सुरूवातीस हिंद स्वराज्य नावाचे पुस्तक लिहिले ज्यामध्ये समृध्द भारताच्या कल्पनेचे चित्र रंगवून आत्म निर्भर व समृध्द खेड्यांना राष्ट्रीय स्तराचा एक घटक मानले गांधीजीच्या मते भारत खेड्याचा देश आहे आणि त्याची आत्मा खेड्यातच निवास करते. तेव्हा खेडी ही सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या सुदृढ असावीत.

लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण आणि ग्रामीण विकास

लोकशाहीचा आत्माच विकेंद्रीकरण आहे, असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. लोकशाहीमध्ये शेवटच्या स्तरापर्यंत स्वराज्य पोहोचविण्याचे कार्य विकेंद्रीकरण करते. लोकशाही विकेंद्रीकरण म्हणजे लोकशाही मार्गाने व लोकशाही संस्थाच्या माध्यमातून केलेले सत्तेचे विकेद्रीकरण होय.

यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी ने केलेल्या व्याख्येनूसार विकेंद्रीकरण *म्हणजे मध्यवर्ती सत्तेने आपले काही कार्य व जबाबदा—या दुय्यम स्थानिक स्वराज्य संस्थांना [illegible] करणे होय.*

पॉल मीर यांच्या मते, विकेंद्रीकरण म्हणजे वरिष्ठ संस्थाचे अधिकार खालच्या शरातील संस्थाकडे सोपविणे अथवा स्थानिक व विभागीय संस्थांना केंद्रीय सत्तेच्या मदती शिवाय स्वतंत्रपणे योजना आखण्याचा अधिकार देणे म्हणजे विकेंद्रीकरण होय.

ग्रामीण विकास हा गावाच्या संर्वागीण विकासासाठी प्रामुख्याने वापरला जाणारा शब्द आहे. पी. सार्थ सारथी यांच्या मते, ग्रामीण विकास म्हणजे गरीबाच्या नैसर्गीक आणि मानवीय संसाधनाचा अनुकूल उपयोग करून त्याच्या जीवन स्तरामध्ये सुधारणा करणे होय. त्यासाठी धन आणि तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर आणि गरीबाच्या सक्रीय सहभागीत्वाची आवश्यकता आहे.

जागतीक बॅकेच्या ग्रामीण विकास क्षेत्राच्या १९७५च्या धोरणपत्रानूसार ग्रामीण विकास ग्रामीण गरीबाच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनाच्या सुधारणेसाठी बनवलेली व्युहरचना आहे.

भारतामध्ये बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीवर आधारित पंचायतराज व्यवस्था स्विकारली गेली. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्य अस्तित्वात आल्यानंतर लोकशाही विकेंद्रीकरणा संदर्भात शिफारशी सुचविण्यासाठी २७ जून १९६० रोजी वसंतराव नाईक समिती नेमण्यात आली. महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्था ही नाईक समितीच्या शिफारशीवर आधारित आहे. पंचायतराज व्यवस्थेचा स्विकार देशामध्ये केला गेला परंतु कालांतराने राजकीय इच्छा शक्तीचा अभाव व नोकरशाहीचा तिरस्कार या कारणास्तव पंचायतराज व्यवस्थेचा पाया ढासळू लागला. पंचायतराज व्यवस्था बळकट करण्याच्या दृष्टीने राजीव गांधी सरकारने ६४ वे घटनादुरूस्ती विधेयक मांडले. परंतु ते संमत होवू शकले नाही पुढे पी.व्ही नरसिंहराव सरकारने १९९३ मध्ये ७३ वे घटनादुरूस्ती विधेयक संमत करून घेवून संपूर्ण देशात लागू केले. भारतामध्ये राष्ट्रीय समस्यांचे समाधान, संपूर्ण देशाचा विकास आणि ग्रामीण क्षेत्राच्या सर्वागीण कल्याणाच्या हेतूने ७३ व्या घटनादुरूस्तीच्या माध्यमातून संविधानाच्या ११ व्या अनुसूचीमध्ये २९ विषयांचा समावेश केला गेला. भारतीय संविधान भाग ९ मध्ये पंचायत संबंधित व अनुच्छेद २४३ मध्ये पंचायत संबंधीच्या तरतूदी केलेल्या आहेत. ७३ व्या घटनादुरूस्तीच्या माध्यमातून ख--या अर्थाने लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण झाले व ग्रामीण विकासाची बिजे पेरली गेली. ग्रामीण स्तरावरील राजकीय, आर्थिक, सामाजिक विकास घडवून आणण्याच्या संदर्भाने यामध्ये विचार केला गेला. व पंचायतराज व्यवस्था बळकट झाल्या. ७३ व्या घटनादुरूस्तीतील काही महत्वपूर्ण तरतूदी पुढील प्रमाण आहेत :

- कनिष्ठ स्तरावर ग्रामपंचायत, मध्यमस्तरावर पंचायत समिती आणि वरिष्ठ स्तरावर जिल्हा परिषद अशी पंचायत व्यवस्थेची त्रिस्तरीय रचना निर्माण केली गेली.
- ग्रामसभेला ग्रामपंचायतीच्या कारभारावर नियंत्रण ठेवण्याची संधी मिळाली. केंद्र शासनाच्या, राज्य शासनाच्या योजनेचे लाभार्थी निवडण्याचा अधिकार ग्रामसभेला मिळाला.

तरावरील म्हणजे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद यांतील जागा निवडणूकीने भरल्या जातील.

ायतीमध्ये अनुसूचीत जाती, अनुसूचीत जमातीसाठी त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात राखीव असतील आणि एकूण जागांच्या एक तृतीयांश जागा महिलांसाठी राखीव ल.

ांच्या मागास वर्गासाठी पंचायतीमधल्या कार्यध्यक्षाची पदे आणि जागांचे आरक्षण ाठी राज्याच्या विधीमंडळाला पूर्ण मूभा असेल.

पंचायतीला एक समान पाच वर्षाचा कालावधी असेल आणि नविन मंडळाची ूक ही कालावधी संपण्याअगोदर विसर्जन केले गेल्यास सहा महिण्याच्या आत ूका घेणे गरजेचे आहे.

व्या परिशिष्टात नमूद केलेल्या मूद्दयाच्या संदर्भात आर्थिक विकास व सामाजिक साठी योजना राबविण्याकरिता पंचायतीवर विशिष्ट जबाबदा—या सोपवल्या जातील. स योजनांच्या अंमलबजावणीची मुख्य जबाबदारी पंचायतीवर सोपवण्यात येईल.

तींना आपल्या कार्यपूर्तीसाठी पूरेसा निधी देण्यात येईल. राज्य सरकारकडून निधी हा ाचा स्रोत असेल. पंचायतीसाठी पूरेशा आर्थिक स्रोताची खात्री करण्याकरता आधारभूत ठरवण्यासाठी प्रत्येक राज्यात एक वर्षाच्या आत आणि नंतर दर पाच वर्षांनी एक आयोग स्थापन करण्यात येईल.

व्या घटनादुरूस्तीने पंचायतराज संस्थांना एक योग्य घटनात्मक दर्जा आणि मान्यता त्यांना आपल्या लोकशाहीचा एक कार्यक्षम घटक बनविण्यासाठी त्याची पूनर्रचना गेली. या घटनादुरूस्तीचा उद्देश पंचायतराज संस्थांसाठी एक भक्कम चौकट निर्माण याचा आहे.

र्थिक विकास व सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणा—या कार्यक्रमाचे नियोजन करून ी अंमलबजावणी करण्याच्या कार्याचे हे परिशिष्ट म्हणजे विस्तृत स्पष्टीकरण आहे.

व्या घटनादुरूस्तीने मृतप्राय झालेल्या पंचायतराज व्यवस्थेला जीवनदान दिले. ात्मक दर्जा मिळाल्यामुळे पंचायतराज व्यवस्थेचे अस्तित्व सुरक्षीत झाले.

व्या घटनादुरूस्तीच्या माध्यमातून ग्रामसभेला बळकट करण्याचा प्रामुख्याने प्रयत्न केला ा. नविन नेतृत्व उदयास येण्यासाठी घटनादुरूस्ती महत्वपूर्ण आहे.

७३ व्या घटनादुरूस्तीनूसार सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्यात येवून पंचायत राज संस्थांना प्रदान करण्यात आले आहे. तसेच भारतीय राज्य घटनेच्या कलम २४३ डी मध्ये ची तरतूद करण्यात आलेली आहे. यामुळे ग्रामसभेला व्यापक अधिकार मिळालेले

[illegible]

ग्रामपंचायतीचे प्रशासन अधिक जबाबदार व पारदर्शक होण्यास मदत झा[illegible]

[illegible]

घटनादुरूस्तीने ग्रामीण स्वराज्य संस्था बळकट करण्याचा प्रयत्न केला. [illegible] ग्रामसभेसारख्या संस्थेला महत्व प्रात्प झाले. प्रत्यक्ष लोकशाहीचे स्वरूप आपणाला ग्रामसभेच्या माध्यमातून दिसून येते. ग्रामीण विकासाशी संबंधीत तरतूदीमुंळे ७३वी घटनादुरूस्ती महत्वपूर्ण मानली जाते. निवडणूकांचा कालावधी, निर्वाचीत प्रतिनिधी, आरक्षण, विकासासाठी अर्थ पूरवठा ह्या बाबी सुनिश्चित केल्या गेल्या. त्यामुळे ग्राम पातळीवरून अनेक नवे नेतृत्व निर्माण झाले. महिलांचा, मागासवर्गीयांचा राजकारणात सहभाग वाढला.

मुख्यत: शेवटच्या स्तरापर्यंत जोपर्यंत सत्ता पोहचत नाही तोपर्यंत लोकशाहीला अर्थ उरत नाही. लोकशाहीला शेवटच्या घटकापर्यंत पोचविण्याचे काम विकेंद्रीकरणाच्या माध्यमातून झाले आहे. ग्रामसभा ही ग्रामीण विकासासाठी महत्वपूर्ण ठरते. कारण निर्वाचित प्रतिनिधी पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, विधानसभा व लोकसभेत आपापल्या निवडून दिलेल्या जनतेमार्फत जनतेचे प्रतिनिधी म्हणून जनतेच्या समस्या मांडण्याचे काम करतात. परंतु ग्रामसभेमध्ये प्रत्यक्ष जनताच आपले प्रश्न, आपल्या समस्या मांडून त्यावर त्वरीत उत्तर मागू शकते त्यावर उपाय योजना करू शकते. लोकांची लोकशाही ज्याला आपण म्हणून शकतो ती प्रत्यक्ष लोकशाही ग्रामपंचायत मध्ये ग्रामसभेच्या स्वरूपात दिसून येते त्यामुळे ग्रामविकासात ग्रामसभेचे अनन्य साधारण महत्व आहे. गावातल्या प्रत्येक नागरिकाने आपल्या गावच्या विकासासाठी ग्रामसभेत सहभागी होणे अपेक्षित आहे. जनतेच्या प्रत्यक्ष सहभागाने नक्कीच ग्रामीण विकासाचे ध्येय गाठता येवू शकते.

संदर्भ सूची

१. प्राचार्य पाटील पी.बी. पंचायतराज, जिल्हा नियोजन आणि ग्रामीण विकास परिसंवाद, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठाण मुंबई, १९८९

२. मुल्यव्यवस्था : गांधी विचार संशोधनपर ग्रंथ निर्मल प्रकाशन नांदेड, २०१२.

३. कुरूक्षेत्र मासिक, जानेवारी २०१९.

४. श्री शितोळे यशवंत, ग्रामविकासाची दिशा आणि पंचायतराज प्रशासन यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी, पुणे.

५. सोहोनी श्री.प., लोकशाही विकेंद्रीकरण, समाज प्रबोधन संस्था, पुणे, १९६८.

६. वाधवा शालिनी, भारतीय स्थानिय प्रशासन, अर्जून पब्लीशींग हाउस, दिल्ली, २०१०.